

Історія України

УДК 94(477.64) «14/17»:355]:930.2

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-7-59-01>

ДУМА «РОЗМОВА ДНІПРА З ДУНАЄМ» В КОМПЛЕКСІ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ХОРТИЦЬКОЇ СІЧІ

В. Д. Саричев

Національний заповідник «Хортиця»

svdsich@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3176-878X>

М. А. Остапенко

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»,

maxhortiza@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4116-5031>

Ключові слова: запорозька громада, військовий центр, генеза Січі, Хортиця, Хортицька Січ, дума.

Метою статті є встановлення значення старовинної козацької думи «Розмова Дніпра з Дунаєм» в розгляді питання виникнення Запорозької Січі та місця в цьому процесі острова Хортиця. Це потребує встановлення подій, яким присвячений твір та виокремлення комплексу взаємопов'язаних джерел щодо досліджуваного питання. Вони підтверджують дані думи і свідчать на користь виникнення Січі вже в ранній, або боярсько-шляхетський період козацтва – час формування козацької самоврядної спільноти. Щонайменше з 30-х рр. о. Хортиця та з 50-х рр. XVI ст. о. Мала Хортиця були місцями збору козаків та військовим центром захисту не окремих угідь, а вже всієї території, якій загрожував напад. Функція місця збору військових загонів стала важливою січовою ознакою.

THE COSSACK DUMA «CONVERSATION BETWEEN DNIPRO AND DANUBE» IN THE COMPLEX OF SOURCES OF THE KHORTYTSIA SICH HISTORY

V. D. Sarychev

National Preserve «Khortytsya»

M. A. Ostapenko

National Preserve «Kyiv-Pechersk lavra»

Keywords: Zaporozhzhia community, military center, genesis of Sich, Khortytsia, Khortytsia Sich, дума.

The article is devoted to the analysis of a unique masterpiece of folklore, the Cossack duma «Conversation between Dnipro and Danube». The goal is to determine the informational potential and significance of this work for researching the issue of the emergence of Zaporozhzhia Sich in the boyar-nobility period of the Cossacks and the place of the Khortytsia island during this process. This requires solving problems that researchers have only approached since the introduction of the literary work into scientific circulation in the 90s of the 19th century. The aforementioned tasks entail establishing, firstly, the events to which the duma is devoted, and secondly, the interconnected set of information comprising the duma and other sources, pertaining to the origin and development of Siches.

The use of general scientific methods of analysis and synthesis in combination with special methods of classification of sources and comparison of source data allows identifying this collection of information and combining sources into an appropriate complex.

Thus, the available data make it possible to specify the time of creation of the *duma*, locating it in the first half of the 17th century, and also to confirm the assumption that the work reflects the events connected with the campaigns of the outstanding Cossack leader and commander Prince Dmytro Vyshnevetsky, which he carried out at the end of the 50s of the 16th century to the Caucasus, the lowlands of the Dnipro, and to the island of Khortytsia as the place of «ancient Sich».

The content connection of the *duma* data with other sources, which coincides with the time of the emergence of a certain «Zaporozhzhia community» or «Cossack organization» in the lowlands of the Dnipro, testifies to its existence on this island at least since the 30s of the 16th century. The construction of fortifications by Dmytro Vyshnevetsky on the island of Mala Khortytsia in the 50s of the 16th century became the next stage in the history of Khortytsia Sich.

Given this consideration, the replenishment and study of the source base with the aim of identifying the specifics of Khortytsia Sich as an early period of Sich history and the development of the Cossack movement, the study of the source base of the cartographers of the early modern period, and the localization of Khortytsia Sich, including archaeological ones, are potential areas for further research.

At the same time, this period is directly connected, firstly, with the Zaporozhzhia Cossacks acquiring historical experience for the subsequent transition to the struggle for the legalization of the Cossack state and, secondly, with the processes of the formation of Ukrainian statehood.

Проблема генези Запорозької Січі зберігає свою актуальність. Це зумовлено, зокрема, її зв'язком із більш широкими питаннями, такими як протистояння в степовому порубіжжі, освоєння південних земель, розвиток традицій народного самоврядування, консолідація козацького стану, формування території України тощо. Географічна та хронологічна локалізація першої Січі значною мірою визначає сутність та особливості козацтва на ранньому етапі його становлення.

Водночас, саме тема часу та місця виникнення Січі з кінця XIX ст. набула дискусійності. Це сталося після виходу першого тому «Історії запорозького козацтва» Д. І. Яворницького з новою концепцією історичного розвитку цієї інституції та її етапів. Січ була визначена військовим, адміністративним та господарським центром запорозького козацтва, а замок Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця в 50-х рр. XVI ст. «прототипом Січі», або першою, Хортицькою Січчю¹. Ці два поняття Д. І. Яворницьким фактично ототожнювалися. В такий спосіб, по-перше, набула розвитку традиція, яка пов'язува-

ла становлення козацького центру з о. Хортицею², а по-друге – у питанні січової генези був зміщений наголос з протестних антипольських чинників на боротьбу з Кримським ханством та Османською імперією. Це дисонувало з усталеною на той час традицією позиціонування козацтва як антипольської сили, спричинило хвилю критики та поклато початок двом протилежним тенденціям в питанні виникнення Січі.

Попри те, що Д. І. Яворницький під тиском опонентів дещо змінив свої висновки, обидві тенденції «дожили» до сьогодення і їх можна вважати основними. З одного боку, Ю. А. Мицик, Н. М. Яковенко та інші дослідники розглядають

² Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, описания на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. Москва: В Университетской типографии, 1847. С. 2–3; Енгель Й.-Х. История Украины та українських козаків / за заг. ред. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя. Харків: Факт, 2014. С. 85–86; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. Москва: В Университетской типографии, 1847. С. 2; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: в 4 ч. Москва: В Типографии Семена Селивановского, 1822. Ч. 2: Со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края. С. 8.

¹ Эварницкий Д. И. История запорожских казаков: в 3 т. С-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1892. Т. 1. С. 79, 84, 86.

Хортицьку Січ 50-х рр. як важливий етап розвитку запорозького козацтва, подальшої колонізації дикого поля та як засіб протистояння агресії з півдня³. Натомість А. О. Гурбик наголошує на протестному відтінку січової генезі. Він бачить її початок лише в козацькому осередку на острові Томаківка 80-х рр., коли частина козацтва, що не потрапила до реєстру, закріпилася на Запорозжі і в умовах наступу магнатського землеволодіння «об'єдналася у військово-політичну організацію – Запорозьку Січ». Вона і стала центром боротьби за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав козаків – колишніх бояр, селян та ухадників⁴. Отже, генеза Січі розглядається в різних контекстах (або в ході освоєння «дикого поля» та захисту від агресії з півдня, або в боротьбі козацтва за власні права) і, як слідство – в різних географічних локаціях.

Один з інших підходів репрезентує І. С. Стороженко. Визначальним для генези Січі він вважає суспільний саморозвиток і починає відрахунок Січей з Базавлуцької, організаційна структура якою стала «еталоном для усіх наступних структур українського козацтва»⁵.

Проте варто виділити так би мовити помірковану тенденцію. Вона базується на висновках М. С. Грушевського про витоки Січі в козацьких залогах першої половини XVI ст. і в замку Д. Вишневецького на Хортиці⁶. В розвиток цього В. О. Щербак підкреслює, що «Хортицький замок став своєрідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка в 60–70-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі»⁷. В. А. Смолій та В. С. Степанков вказують, що на острові Томаківка в 70–80 рр. постає Січ, зародки якої виникли на Хортиці та інших островах в 50–70-х рр., коли темпи становлення козацтва пришвидшилися за помітної ролі нижчого прошарку шляхетського стану – негербованої дрібної шляхти і бояр-слуг⁸.

³ Мицик Ю. Кордони і землі війська Запорізького (XV – середина XVII ст.). *Магістеріум*. Київ, 2001. Вип. 7. С. 6; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С. 123–126.

⁴ Гурбик А. О. «Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 15.

⁵ Стороженко І. С. Скільки ж було Запорозьких січей за всю історію українського козацтва? *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. 2014. Випуск 22. С. 28, 30.

⁶ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: в Х т. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. С. 139.

⁷ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. С. 53.

⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна рево-

Відповідно до цього, в 50-х рр. XVI ст. розпочався процес утворення Січі як військового та адміністративного центру запорозького козацтва через необхідність організації козацтва та відсічі агресії з півдня⁹.

Такий еволюційний підхід може стати основою для досягнення консенсусу. Але для цього він потребує підкріплення подальшими дослідженнями джерел, зокрема переосмислення деяких з них та залучення творів усного епосу. Останні здатні віддзеркалити реальність у її первісному вигляді, якою її бачили сучасники, без пізніших ідеологічних нашарувань, та зберегти у масовій свідомості оцінку подій та процесів.

Такими є козацькі думи, яким сучасне українське джерелознавство надає вагу історичних документів козацької доби. Вони почали з'являтися у XVI ст. та створювалися переважно впродовж двох століть. Одним з них є козацька дума «Розмова Дніпра з Дунаєм», записана у 1805 році з уст кобзаря Івана Стрічки збирачем фольклору В. Я. Ломіковським¹⁰. Унікальність цього невеликого за обсягом твору полягає в тому, що він містить інформацію, безпосередньо пов'язану із Запорозькою Січчю. Цей твір за фольклорною традицією надання оточуючому світу якостей живих істот є казковою розмовою двох річок. Дунай відповідає Дніпру:

*«...Твої козаки на черкеській горі пробувають,
Холодної води в барила набирають,
Шляхи і дороги замічали,
Городи бусурменські плюндрували,
Огнем-мечем воювали,
Сребра-злата по достатках набирали,
До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очертою сідали,
Сребро і золото турецьке на три часті паювали,
Мед і оковиту горілку подливали,
За весь мир господа прохали...»¹¹*

Метою цього дослідження є встановлення достовірності інформації та значення думи «Розмова Дніпра з Дунаєм» для дослідження виникнення Запорозької Січі і місця в цьому процесі острова Хортиця. Для цього необхідно, по-перше, здійснити аналіз твору, дослідивши його в єдності з конкретно-історичною реальністю, в якій воно створено.

люція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. С. 40.

⁹ Щербак В. О. Українське козацтво... С. 50.

¹⁰ Драгоманов М. Нові варіанти кобзарських співів. *Житє і слово*. Львів, 1895. Т. III. С. 266, 268.

¹¹ Народні думи, пісні, балади / упор. В. В. Яременко. Київ: Молодь, 1970. С. 67–68.

По-друге, необхідно відтворити його цілісність як історичного явища у зіставленні його даних із різними джерелами для отримання сукупності об'єктивно поєднаних фактів. Тобто встановити, наскільки згадка у думі стародавньої Січі на річці Хортиця знаходить підтвердження. Це потребує відбору певного кола джерел за типологічною схемою. Попередня спроба такої класифікації була зроблена в межах короткої розвідки¹². Проте дані розглянутих джерел потребують доповнень та уточнень, в тому числі стосовно їх співвідношення з інформацією думи «Розмова Дніпра з Дунаєм».

Необхідно підкреслити, що головною особливістю думи є відсутність її варіантів та відомостей у ній щодо історичних осіб та подій. Через це, як писав І. О. Житецький неможливо «навіть приблизно визначити першу редакцію її»¹³. Дума від самого початку введення її до наукового обігу в кінці XIX ст. набула ореолу загадковості в окремих спробах її критичного аналізу.

Встановлення часу та історичних умов появи твору дає змогу виявити його зв'язок із конкретними подіями, які здатні пролити світло на ту історичну реальність, в якій твір створювався. На думку філолога та фольклориста М. М. Плісецького, твір пов'язаний з одним із походів запорожців на Кавказ у кін. XVI – першій третині XVII ст., або до 70-х рр. XVII ст. Він змодельював маршрут, яким козаки поверталися на Січ. Начебто шлях тривав суходолом, потім річками Кальміус та Самара, потім правим берегом Дніпра до річки Хортиця, через яку вони переправлялись аби потрапити на Січ, яка розташувалася на Хортиці, або нижче острова¹⁴. Але визнаючи логічність Січі на Хортиці з огляду на текст думи, М. М. Плісецький обґрунтовує інше її розташування. Козаки у його трактуванні йдуть з півночі правим берегом чомусь на острів Томаківка. Але для цього не потрібно робити «велику переправу» через річку Хортиця. Цією річкою в козацькі часи вважали русло Дніпра, що омиває острів Хортицю з заходу¹⁵ і переправа веде або на

острів Хортицю, або на острів Мала Хортиця, але ж не на Томаківку.

Такі підходи до розв'язання питання локалізації ранньої Січі в 50-х рр. XX ст. сформулювалися монографією В. О. Голобуцького «Запорозьке козацтво». Автор пов'язує ранню Січ виключно з козацьким протестним рухом та островом Томаківкою¹⁶. Такі ідеологічні міркування призвели до введення в контекст дослідження думи інформації про Томаківську Січ, якої в першоджерелі не було, і яка протирічить пропонованому самим М. М. Плісецьким широкому часовому коридору подій.

Більш звужену хронологію припустив кавказький фольклорист А. Т. Шортанов, який вбачав зв'язок слів «козаки на черкеській горі пробувають» з походом запорожців Д. Вишневецького на Північний Кавказ кін. 50-х рр. XVI ст.¹⁷ Це підтверджують дані, наведені Д. І. Яворницьким: повертаючись військо перейшло до Перекопу, піднялося Дніпром і дісталось Хортиці¹⁸. Враховуючи складність навігації на східному руслі Дніпра у Хортиці, човни мали йти західним руслом – тобто тією ж річкою Хортиця.

Але ж у думі згадуються козаки, а військо Д. Вишневецького складалося не лише з них. В ньому, згідно турецьких джерел, досліджених Ш. Лемерсьє-Келькеже, назва «козак» зустрічається дуже рідко. Цих воїнів називають або «невірними» (Kufar), тобто черкесами, або «росіянами». Проте варто зауважити, що тогочасний турецький термін Rus Kazakları не мав чіткого визначення та означав то запорожців, то донців. Водночас, з 1560 року військо Д. Вишневецького складало здебільшого українські та донські козаки, а також, як пише автор, черкеси і всі авантюристи понтійських степів – поляки, литовці і навіть ногайці і татари¹⁹. Таку строкатість війська можна пояснити тим, що в середині століття, під час ревізії прав на шляхетство, частина службової верстви, яка не могла їх підтвердити, за словами В. О. Щербак «шукала порятунку в козацтві»²⁰. Через це тогочасне козацтво складалося з різноманітних

¹² Саричев В. Д. «Хортицька Січ: до питання джерел». Матеріали X науково-практичної конференції «Запорозьке козацтво в пам'ятках та музейній практиці», 15–19.12.2022, м. Запоріжжя. *Insula*. 2022. №4. С. <https://insula.in.ua/publish/insula-4-2022/>

¹³ Житецький І. Мисли о народных малорусских думах. Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1893. С. 244–245.

¹⁴ Плісецький М. М. Дума про похід запорожців на Кавказ (До проблеми зв'язків українського фольклору з творчістю донського козацтва). *Наукові записки. Ужгородський державний університет*. 1958. Т. XXXIII : Українська і російська література. С. 72–79, 100.

¹⁵ Мышецкий С. И. История о казаках запорожских. Одесса: Городская типография, 1851. С. 9.

¹⁶ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1957. С. 67–68.

¹⁷ Украинские народные думы / подг. Б. П. Кирдан. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972. С. 452.

¹⁸ Эварницкий Д. И. История запорожских казаков: в 3-х т. С-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1895. Т. 2. С. 26.

¹⁹ Lemerrier-Quellejey Ch. Un condottiere lithuanien du XVIIe siècle : Le prince Dimitrij Viľneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes. *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1969. Avril-Juin. Vol. 10. № 2. P. 273, 279.

²⁰ Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.). *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С. 50.

здебільшого служивих та етнічних спільнот. Був і селянський сегмент, проте його протестні втечі можна пов'язувати з козацьким рухом не раніше повстань 1591–1596 рр. Загалом трансформація бояр та інших військових прошарків в козацьку спільноту тривала в ході антитатарської боротьби першої половини XVI ст. та козакування місцевих державців і князівських родів, яким це боярство безпосередньо підлягало²¹. Військо Вишневецького певним чином віддзеркалює ці процеси та постає епіцентром консолідації козацького стану.

Крім подій, яких торкається дума, про час її створення багато що може сказати її лексика. На давність твору, зокрема, вказує епітет Дніпра «Славута», який згадується ще у «Слові о полку Ігоревім». Також дуже раннім мотивом української поезії є персоніфікація, надання природі якостей живих істот як прояв міфологічної складової тогочасної свідомості: «розмова» з річкою відбувається і у «Слові...», і у пісні про воєводу Штефана другої половини XVI ст.²² Важливим є і те лексичне значення слів, якого вони набувають у тогочасній свідомості. М. М. Плісецький ототожнює терміни «стародавня» і «стара» Січ і на цій підставі робить спрощений висновок: козаки переправлялись через річку Хортиця аби потрапити не на «стародавню Січ», як каже дума, а на «стару», якою вважали Січ на Томаківці²³. Але щонайменше з XIV–XV ст. між словами «стара» і «стародавня» існує така ж семантична відмінність як між «давня» та «дуже давня»: якщо «старе» це щось давно створене, то «стародавнє» це те, що існувало ще раніше, «з давніх давен»²⁴. Термін «січ» з'явився у джерелах у середині XVII ст. у значенні очищеної від лісу ділянки або зведеного об'єкту «город Січ» з укріпленнями і церквою²⁵. «Літопис Самовидця» (XVII ст.) та «Літопис Самійла Величка» (XVIII ст.) наводять цей термін у контексті подій середини XVII ст.²⁶ Але перед потраплянням у письмові дже-

рела назва мала закріпитися в усній традиції, що потребує кількох десятиліть. Отже, лексика думи та події, з якими вона пов'язана свідчать на користь її створення не пізніше першої половини XVII ст., коли у суспільній свідомості козацький осередок на Хортиці XVI ст. вже став «стародавньою Січчю», тобто тією, що передувала «старій» Томаківській. Тому козаки поверталися не на стару Січ, а на дуже стару – Хортицьку.

Аналіз змісту думи дозволяє виокремити в тексті лаконічне відтворення двох ознак Січі, які вже стали хрестоматійними. В низці досліджень українського фольклору ці важливі компоненти думи не були осмислені²⁷.

Першу ознаку певним чином віддзеркалює фрагмент про те, як козаки «До річки Хортиці прибували, Велику переправу собі мали, До стародавньої Січі поспішали». Великою переправа може бути через те, що її проводить військо за участі всіх піших та кінних воїнів, артилерії, обозу та інших підрозділів, що концентрувалися в районі Січі. Прийнятність цього по відношенню до Хортицької Січі як військового центру потребує верифікації шляхом виявлення змістових зв'язків даних словесних, зображувальних та речових джерел.

Тип словесних джерел репрезентують письмові офіційні, історіографічні та оповідні джерела, які утворюють першу тематичну групу.

1. Офіційні джерела. Джерела цього роду відображають ставлення влади до запорозького козацтва як до військової сили та значення Хортиці в оборонній стратегії. Це справочинні звітні документи, час створення яких співпадає, або близький до часу діяльності Д. І. Вишневецького.

Зокрема це звітна «Відомість постачання зброї з Віленського арсеналу до подніпровських замків впродовж 1551–1565 років». Згідно неї найбільшу увагу приділено саме Хортиці. Мова іде про постачання гаківниць – надсучасних на той час великокаліберних «затинних» рушниць калібру 24–31 мм довжиною до 2,5 метрів. Київський замок в цей час отримав 41 гаківницю, черкаський 45, канівський 15. Натомість в 1556 р. в Хортицький замок відправлено 50 гаківниць (!), а також 3 центнери та 102 фунти пороху. «Опис екскурсії гетьмана Язловецького на Подніпров'я» 1571 р. свідчить, що навіть після зруйнування замку Хортиця залишається серед головних «острогів» на Дніпрі²⁸.

²¹ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. С. 30, 34.

²² Колесса Ф. Українські народні думи. Львів: Просвіта. 1920. С. 126.

²³ Плісецький М. М. Вказ. твір. С. 85–89.

²⁴ Словник староукраїнської мови. XIV–XV ст.: в 2-х т. / голов. ред. кол. Л. Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 2: Н – Я. С. 382–383, 408; Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь: Перун, 2005. С. 1385.

²⁵ Німчук В. Походження та історія назви «Січ». Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999. С. 44–83.; Кузик Т. Л. Січ, як термін. Енциклопедія історії України: в 10 т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 587.

²⁶ Літопис Самовидця / упорядн. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 49, 50; Літопис Самійла Величка. *Збірник козацьких літописів*. Київ: Дніпро, 2006. С. 216, 217, 219.

²⁷ Народні думи, пісні, балади... С. 67–68, 311; Украинские народные думы... С. 258, 452–453.

²⁸ Malinowski M. Stanisława Laskiego, wojewody sieradzkiego praca naukowa i dyplomatyczne. Wilno, 1864. S. 269–271; Гру-

Цю сукупність доповнюють й пізніші офіційні документи XVII ст., які опосередковано пояснюють виникнення Хортицької Січі, а також військове значення острова через розташування поруч річкових переправ. По-перше, це актовий документ – королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 р. Він та його нащадки мали «нести повинність оборони тамтешніх місць і кордонів»²⁹. По-друге, це зразок офіційного епістолярю – лист московських царів Івана та Петра до кошового отамана Федора Іваника з наказом боронити дніпровські переправи, які використовують кримські війська³⁰.

2. Історіографічні джерела складають твори ранньомодерної доби XVI–XVIII ст., що віддзеркалюють розвиток уявлень про Запорозьку Січ як військовий центр козацтва. Вони також сприяли формуванню категоріально-понятійного апарату: відомі з творів XVI ст. місця козацької оборони переправ були узагальнені за своєю сутністю під терміном «Січ».

В 60-х рр. XVI ст. «Книга степенева царського родоводу» фіксує на Хортиці «городок» князя Дмитра Вишневецького, який використовувався у боротьбі з Кримським ханством³¹.

Відомості про Хортицю як частину козацької території містять твори річпосполитської історіографії «Хроніка європейської Сарматії» Олександром Гваньїні (1578), «Хроніка Мартина Бельського» (1597) та інші. В них острови Хортиця, Коханій і Томаківка – місця, де козаки жили та боронили дніпровські переправи. Водночас Станіслав Сарницький в «Описі давньої та нової Польщі» (1585) уточнює, що Кохане – не острів, а місце неподалік Хортиці, де існували захисні позиції (*Kochanie. Est locus supra insulam dictam Chorcyca*), що використовували низові козаки (*Nisouios Kozakos*). Загалом ці джерела відображають Хортицю та Нижнє Подніпров'я як місцевість, що сприяла

козакам у захисті перевозів, будівництві укріплень та кораблів³².

Схожі дані наведені у творі «Герби польського лицарства» Бартоша Папроцького (1584), згідно якого Хортиця – це місце, де від татарських нападів успішно захищалися козаки «гетьмана Вишневецького»³³.

На Хортицю як місце збору козацького війська за даними XVI–XVII ст., вказує німецько-австрійський історик Й.-Х. Енгель у праці «Історія України та українських козаків» (1796). Він пише, що старошта черкаський та канівський Остафій Дашкович (?–1535) реформував та переозброїв козацьке військо та «...визначив острів Хортицю місцем збору, щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу...»³⁴. В такий спосіб автор навів характерну ознаку всіх Запорозьких Січей: вони були місцем збору війська, що там не перебувало постійно.

3. Оповідні джерела. Цей рід словесних (письмових) джерел представлено творами XVI–XVIII ст.

Записи щодо укріплень Дмитра Вишневецького на острові Мала Хортиця, які відомі як «замок Хортиця» залишає в 1594 р. дипломат Еріх Лясота³⁵. Дані про постійний козацький гарнізон на Хортиці для попередження татарських атак занотовує в 1647 р. Богуслав Машкевич³⁶. Хортицю як базу для підготовки морських та сухопутних походів зображає учасник війни 1591–1593 рр. проти козаків Семен Пекалід в своєму творі «Про Острозьку війну проти низових», створеному у вигляді поеми за традиціями ранньомодерного часу:

*Це надихнуло і Хортицю, вірну захисницю люду
Всякого, що по морях навкруги роз'їжджає на суднах,*

Нищить ворожі він скрізь кораблі на Евксінському Понті

Та несподіваним нападом скитські руйнує фортеці.

шевський М. С. Вказ. твір. С. 136.

²⁹ Darowizna Wielmoznemu Jeremiaszowi Korybutowi X[ia]ciu na Wisniowcu Woiewodzie Ruskiemu u Potomkom na Dobra Chertyce Wyspe na Dnieprze w W[oiewo]dztwie Kiiowskim leżące prawem lennem». AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych w Waryawie). Zbiór Dokumentów Pergaminowych. Sygn. 8916; Вирський Д. Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 р. *Український археографічний щорічник*. 2009. Вип. 13/14. С. 473.

³⁰ Яворницький Д. Твори: в 20 т. Київ – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. Т. 3, кн. 1: Джерела по історії запорозьких козаків / ред. кол. П. Сохань (гол. ред.), А. Бойко, В. Мільчев та ін. С. 48–49.

³¹ Книга степенная царского родословия. Полное собрание русских летописей. С. – Петербург: Типография М. А. Александрова, 1913. Т. 21. Вторая половина. С. 664.

³² Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / відп. ред. В. А. Смолій; упорядк. та пер. з польської о. Ю. Мицика. Київ: Києво-могилянська академія, 2007. С. 428–429; Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. Т. III: Księga VI. wraz z kontynuacją. S. 1358–1359; Sarnicius S. Descriptio veteris et novae Poloniae. 1585. P. 20, 31.

³³ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Krakow : Biblioteka Polska, 1858. S. 157–158.

³⁴ Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / за заг. ред. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя. Харків: Факт, 2014. С. 85–86.

³⁵ Путевые записки Эриха Лассоты, отправленным римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. СПб.: Типография П. П. Меркульева, 1873. С. 53.

³⁶ Дневник Богуслава Машкевича (1643–1649). Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1896. Вып. II: первая половина XVII ст. С. 414.

Зовсім цей люд не боїться на суднах іти проти флоту

Й зараз не хоче сидіти при звичних заняттях і війська

Тисяч аж п'ять посилає, що спокій порушити може

Навіть великих магнатів і вигнать їх з власних палаців³⁷.

Ці рядки свідчать, що навіть в 90-ті рр. XVI ст., на початку боротьби козацтва за власні права, Хортиця залишається важливим військовим козацьким центром, звідки починалися морські походи проти османів, а також походи періоду війни під проводом К. Косинського. Автор поеми підкреслює: Хортиця – «острів на Борисфені, де переходять низовці» (*Infula in Boristhene vbi Nisouij delitefcunt*). За слушним зауваженням П. М. Кралюка, острів і в цей час був місцем концентрації козацтва, переважно низового³⁸.

Тип зображувальних джерел представлений картографічними матеріалами. У співставленні з даними «Розмови Дніпра з Дунаєм» вони дозволяють визначити низку військових аспектів Хортицької Січі. Для цього важливі не лише карти козацької доби, а й XIX–XX ст., які фіксують практично первісний, незмінний з козацьких часів ландшафт в останні десятиліття його існування перед знищенням в часи індустріалізації. Ці картографічні матеріали здатні доповнити та уточнити більш загальні та часом умовні карти XVI–XVIII ст., а також писемні відомості того часу.

Значення місцевості району о. Хортиця для розміщення військ та їх дій демонструє група карт XVII – поч. XVIII ст. Вона акцентує увагу на завданні захисту правобережної території, розташуванні козаків в районі Кічкаської переправи та о. Хортиця. Карта Дніпра, яка є додатком до карти «Точний опис Великого Князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзивіла» (1613), фіксує укріплення Д. Вишневецького практично на правому березі³⁹. Карта Віллема Гондіуса (~1600), опублікована Г. Л. де Бопланом у 1648 р. та створені ймовірно на її основі карти Джерар-

³⁷ Українська поезія XVI століття / редкол.: О. Є. Засенко та ін., упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1987. С. 217.

³⁸ Кралюк П. М. Образ козацтва в поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...» *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: «Філософія». 2016. Вип. 19. С. 88.

³⁹ Карта Дніпра. Додаток до карти «Точний опис Великого Князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзивіла». Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ), м. Київ. Сектор картографічних видань. Інв. № 5949.

Рис. 1

да Валка та Пітера Шенка (~1705) позначають найкращу татарську переправу (польськ. «*Wielka Przeprawa Tatarska*») між Хортицею та річкою Кічкасівська⁴⁰. На карті Ніколя Сансона (1674 р.) назва острова, який можна ідентифікувати як Хортицю, не наведена. Проте правий берег ділянки порогів до Хортиці та Кічкаської переправи виокремлено в захисну лінію козаків – франц. «*Retraite de Cosaques*». Вона прикриває і район Кічкаської переправи – «*Cuczkosow Passage*» (Рис. 1)⁴¹.

Можливості фортифікаційного облаштування о. Мала Хортиця та його використання з військовою метою фіксує група карт XVIII–XIX ст. Їх характерною ознакою є мінливість берегової смуги та різні варіанти розташування острова через це. За різних природних умов острів або відокремлений від правого берега вузькою протокою⁴², або з'єднаний з берегом піщаним наносом

⁴⁰ Gondius, V. (1648). *Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina : cum adjacentibus provinciis*. Retrieved from <https://www.loc.gov/resource/g7100.ct000383/?r=0.591,0.351,0.372,0.294,0>; Valk, G., Shenk, P. (1705). *Typus generalis Ukrainj : sive Palatinatum Podolij, Kioviensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens*. Retrieved from <https://www.loc.gov/resource/g7100.ct003503/?r=-0.003,0.026,0.982,0.777,0>

⁴¹ Sanson, N. (1674). *La Russie Noire ou Polonoise : qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats : vulgairement connues sous le nom d'Ukraine ou Pays de Cosaques*. Retrieved from <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=121286745&uid=121161655>.

⁴² План 6 Верхнього Хортицького острова. 1738. Російський Державний архів Військово-Морського флоту, м. Санкт-Петербург. Ф. 3. Оп. 27. Спр. 1286. 1 арк.

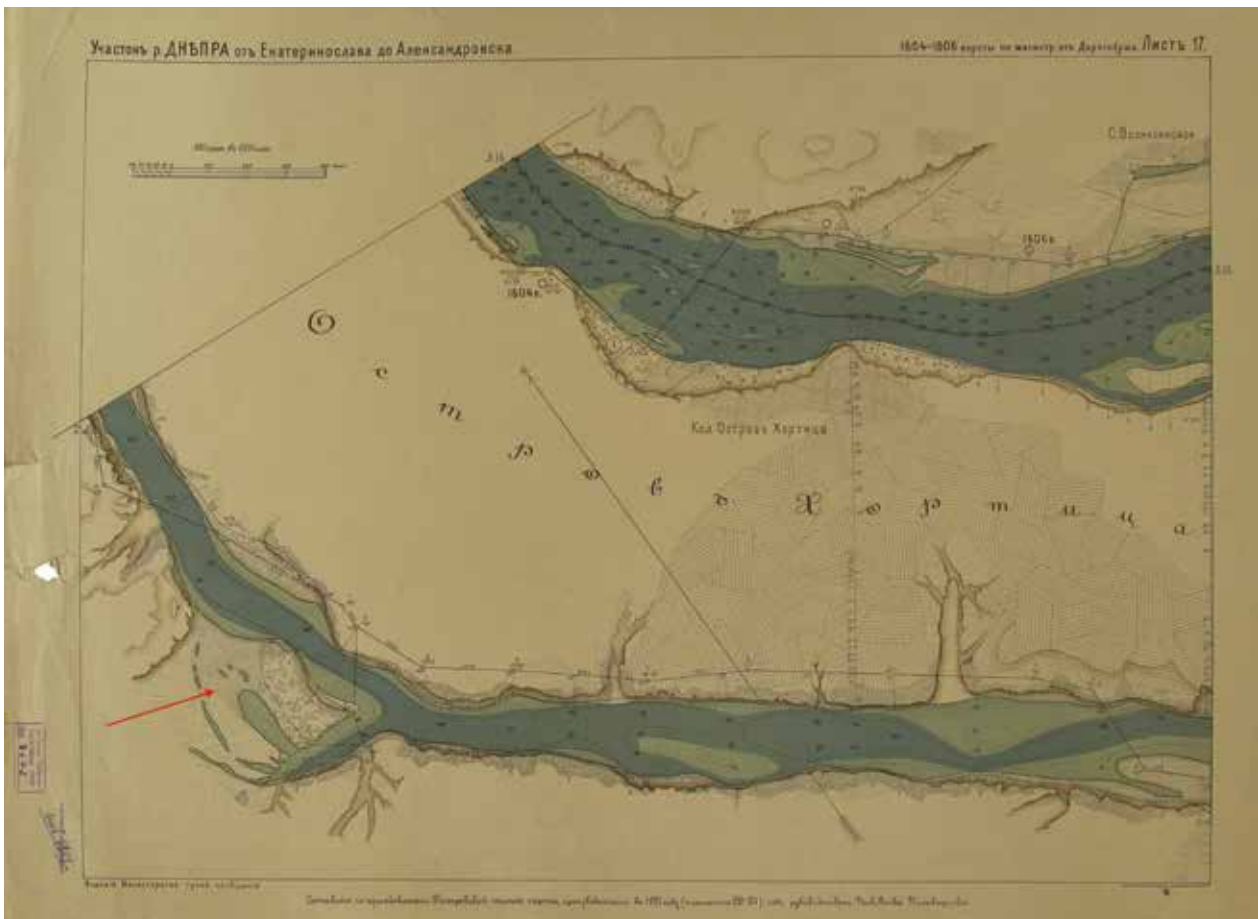

Рис. 2

і є продовженням правого берега та одночасно лівим мисом устя р. Верхня Хортиця (Рис. 2)⁴³. Ця ділянка берега може бути об'єднана з Малою Хортицею та утворити більший острів через мінливість берегової смуги. Його омивають Старий Дніпро, р. Верхня Хортиця, а з північного сходу знаходиться яр, що час від часу затоплюється. З північної частини нового острова проглядається русло Дніпра на схід, у бік Кічкаської переправи (Рис. 3)⁴⁴. Таким чином, острів Мала Хортиця був зручним для розташування Січі: на відміну від сучасного стану він мав суттєво більші розміри, а ділянка правого берега, з якою можна було налагодити сполучення, за низької води була його природним продовженням і майданчиком для спостереження за руслом.

Особливості оборони переправи здатна пояснити група карт XIX–XX ст. Вони уточнюють дані С. Сарницького (1558) про місцевість Кохане поблизу Хортиці, де низовці захищали переправу

і не давали змоги татарам здійснювати напади на правобережні землі. Українські дослідники вже наголошували на тому, що дані М. Бельського про острів Кохане, протирічать ранішим даним С. Сарницького, який писав не про острів, а про місцевість з тією ж назвою⁴⁵. Карті XIX–XX ст. дозволяють локалізувати місцевість Кохане поблизу Кічкаської переправи та відтворити хід переправи татарського війська. Г. Л. де Боплан пише, що татари разом із кінями переправлялися уплав з лівобережної зручної лощини, про розтягненість вояків у воді на пів л'є (~ 2,2 км) через бурхливу течію та про їх вихід з води на низькій ділянці правого берега⁴⁶. Найзручнішими, за даними Боп-

⁴³ Подробные планы участка реки Днепра от Екатеринослава. 1886. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ), м. Київ. Сектор картографічних видань. Інв. № 3672 С 1025. Арк. 17.

⁴⁴ План дачи колонии Хортицы. 1867. Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя. Ф. 264. Спр. 92. 1 арк.

⁴⁵ Вирський Д. Українське Подніпров'є в С. Сарницького «Описі давньої та нової Польщі» (1585). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2009. № 11. С. 25; Ковбаса В. Дмитро Вишневецький та Томаківська Січ, або Як князь Дмитро Вишневецький став сучасником Томаківської Січі (історіографічні спостереження). Глухівські наукові читання: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Глухів, 15–17 лист. 2011 р. Глухів, 2011. https://chtyvo.org.ua/authors/Kovbasa_Viacheslav_Dmytro_Vyshnevetskyi_ta_Tomakivska_Sich_abo_Yak_kniaz_Dmytro_Vyshnevetskyi_stav_suchasnykom_Tomakivs/?fbclid=IwAR00WQoTq-iza8ELXQ1AnrId00LCijWTsy5R40spjEugqgbw5z4U4N3i4

⁴⁶ Описание Украйны. Сочинение Боплана. Санктпетербург: В Типографии Карла Крайя, 1832. С. 58–59.

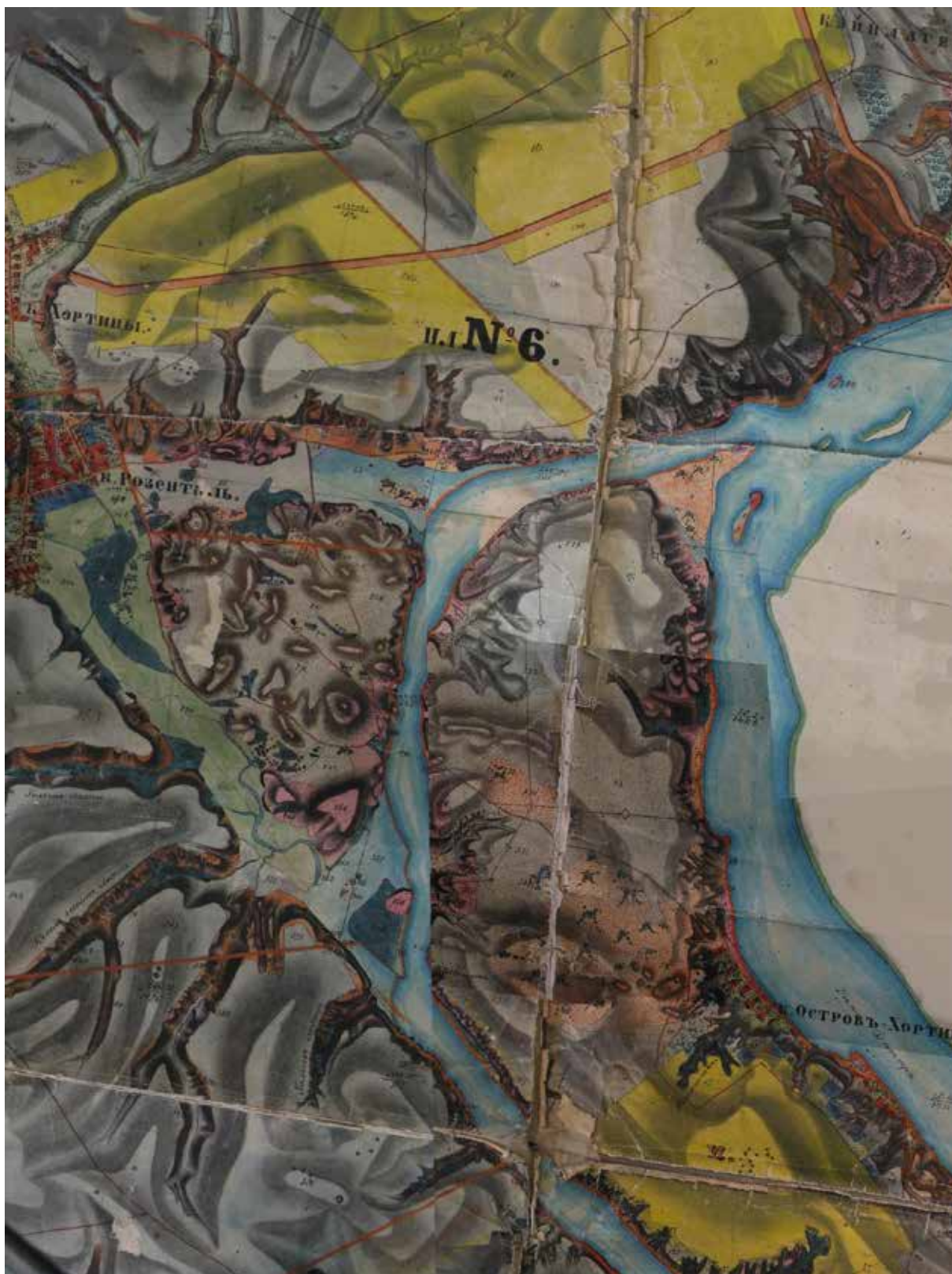

Рис. 3

лана, були Кічкаська та Таванська переправи, проте на Таванській не було бурхливої течії. Отже опис стосується Кічкаської, яка відрізнялася саме цим. Співставлення даних Боплана з картографічними матеріалами дозволяє відтворити хід переправи. Її починали від лівобережної низовини серед скель, тобто Кічкаської балки, в місці, де Дніпро змінював

напрямок з південно-східного на південно-західний. Вояки пливли з кіньми вздовж ділянки Вовче горло із бурхливою течією аби дістатися зручної для виходу з води низини на правому березі. Там закінчуються скелі. Відстань до неї від початку переправи складає 2,3–2,4 км, що приблизно відповідає даним Боплана. На карті 1886 р. на

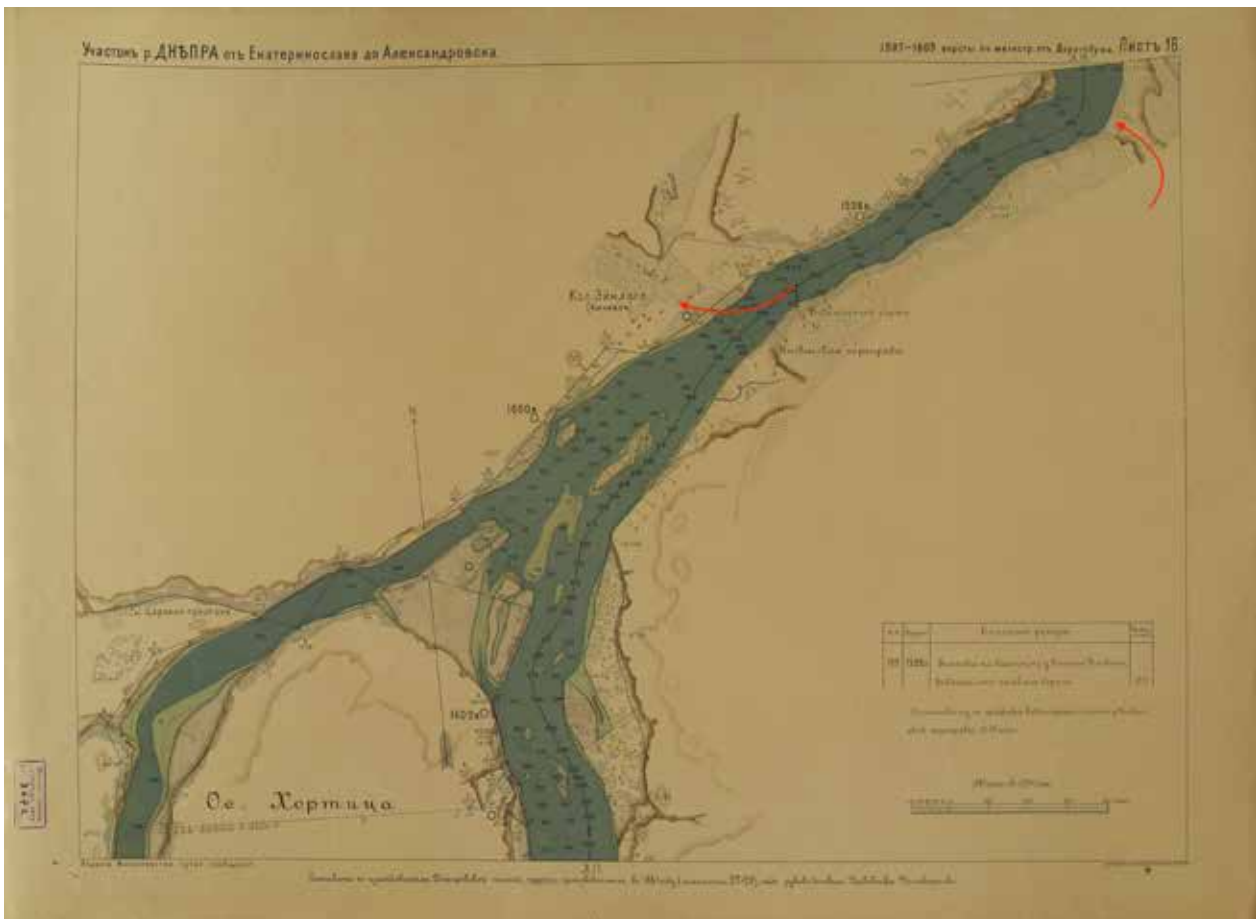

Рис. 4

цьому місці позначена колонія Ейнлаге, або Кічкас (Рис. 4)⁴⁷. Ця низька ділянка за кілька сотень метрів завершується скелею Коханья. Скеля була знищена під час будівництва греблі, але зафіксована на тодішніх картах на правому березі поблизу місця майбутньої ГЕС (Рис. 5)⁴⁸. Отже, місцевість Коханя, про яку писав С. Сарницький, отримала свою назву від цієї скелі. Уточнення про те, що це місцевість, а не острів свідчить на користь існування Хортицької Січі: на скелі та поруч з нею, неподалік від місця виходу татарських вояків з води, були лише козацькі позиції та спостережні пункти, висунуті з Січі ближче до переправи. Звідси до Хортиці трохи більше кілометра.

Тактику захисту переправ патрулюванням на човнах двох тисяч козаків, півтисячі кінних на березі та гарнізонів дніпровських замків, описану М. Гваньїні та М. Бельським, ілюструють картографічні матеріали та топографічні описи цієї місцевості перед її затопленням в ХХ ст. Ділянка

річки від скелі Коханья до Хортиці мала складний фарватер через численні скелі та підводне каміння. Глибини мілин були менші 0,5 м⁴⁹. Учасник дніпробудівської археологічної експедиції А. Добровольський відмічав: «Ці всі скелі нібито утворили природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий». На його думку, достатньо було примітивних знарядь аби здійснювати сполучення берегами, пересуваючись від скелі до скелі. Знахідки свідчать, що тут була стародавня переправа⁵⁰. Кам'янисте дно ускладнювало переправу з кіннями, проте рельєф сприяв діям на човнах проти тих, кого сюди віднесло течією з Вовчого горла. Хоча польський сейм у 1533 році не допоміг в реалізації цієї тактики, козацький ватажок О. Дашкович, як писав Й.-Х. Енгель, «незважаючи на нестачу громадської підтримки все-таки від'їхав, щоби згуртувати більше добровільних вояків під своїм командуванням». Тобто щоб реалізувати цю тактику, яка, судячи з усього вже існувала. В цей

⁴⁷ Подробные планы участка реки Днепр от Екатеринослава до Александровска. 1886. НБУВ, м. Київ. Сектор картографічних видань. Інв. № 3672 С 1025. Арк. 16.

⁴⁸ План Запорожского узла сооружений. *Днепрострой*. Бюллетень государственного днепровского строительства. Москва, 1928. № 4. С. 44–45.

⁴⁹ Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург, 1862. С. 32.

⁵⁰ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р.1927. (Околиці с. Кічкасу Запорізької округи). *Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею*. 1929. Т. 1. С. 104–105.

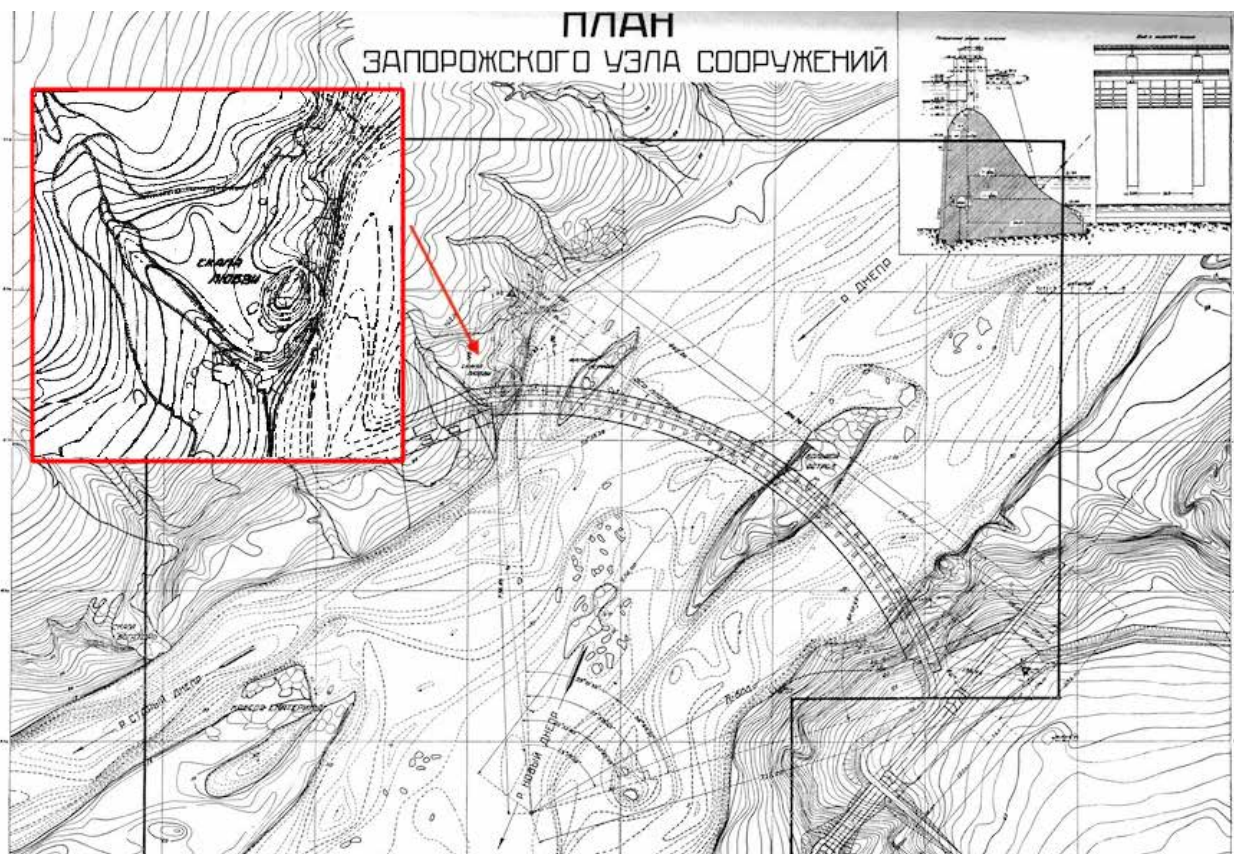

Рис. 5

час козаки вже мали в тилу замки Черкас, Канева та Ржищева і «заклали на островах декілька кошів (Koschen) та січей (Setschen)»⁵¹. Один з цих островів, Хортицю, О. Дашкович і визначив місцем збору.

Локалізації Хортицької Січі сприяє співставлення даних думи з картами XVIII ст. Унікальне позначення Січі на о. Хортиця містить карта «Пороги Дніпра вище Кам'яного Затону» (1724–1729) з колекції французького астронома і картографа Жозефа Ніколя Деліля (Рис. 6)⁵². Карта відбиває ситуацію раніших часів і позначає Січ (Setch) двома прямокутниками із закругленими кутами. Їх розділяє, ймовірно, західне русло Дніпра (р. Хортиця, вона ж р. Старий Дніпро), через що західне укріплення може бути розташоване на Малій Хортиці, з'єднаній з правим берегом, а східне на Хортиці (Khortitzko I.). Більш точній локалізації заважає умовність карти: водна ділянка між о. Хортиця та правим берегом не позначена через основну увагу до акваторії та порогів. Західне укріплення, яке може належати війську Д. Вишневецького, позначено більш чітко, з брамами та дорогою, яка веде

до нього з правого берега. Східне не має деталей та може бути таким, що вже не використовується, тобто «стародавньою» січчю. Це є підтвердженням відомостей про більш раннє місце збору на Хортиці козаків О. Дашковича. Локалізувати укріплення 50-х рр. XVI ст. також дозволяє карта, складена приблизно в 1736 р. На верхівці скелі зображено контури «Замку Вишневецького» – «Прежде бывшей ретраншемент»⁵³.

Сукупність речових джерел почала формуватися з 90-х рр. XX ст. Тематично вона пов'язана, по-перше, з дослідженнями о. Мала Хортиця та укріплень, зведених Д. Вишневецьким. Це рештки обвуглених дерев'яних конструкцій у верхній частині острова, фрагменти холодної і вогнепальної зброї, наконечники стріл, господарські та побутові речі, а також литовський гріш 1529 р.⁵⁴ Знахідки виявлені і на річковому дні. Вони тягнулися сму-

⁵¹ Енгель Й.-Х. Вказ. твір. С. 101.

⁵² Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamensaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Conservation numérique. Retrieved from <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom>

⁵³ План острова вышних Хортиц. Російський Державний архів Військово-Морського флоту (РДА ВМФ), м. Санкт-Петербург. Ф. 3. Оп. 27. № 1286.

⁵⁴ Козловський А. Результати досліджень останніх років на острові Байда. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Зб. наук. статей. К., 1998. Вип. 7. С. 106–112.; Пустовалов С. Ж. Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда). *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. 1998. №4. С. 162–188; Пустовалов С. Загальний огляд та перспективи розкопок на о. Байда (Мала Хортиця). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: Зб. наук. статей. К., 1998. Вип. 7. С. 112–115.

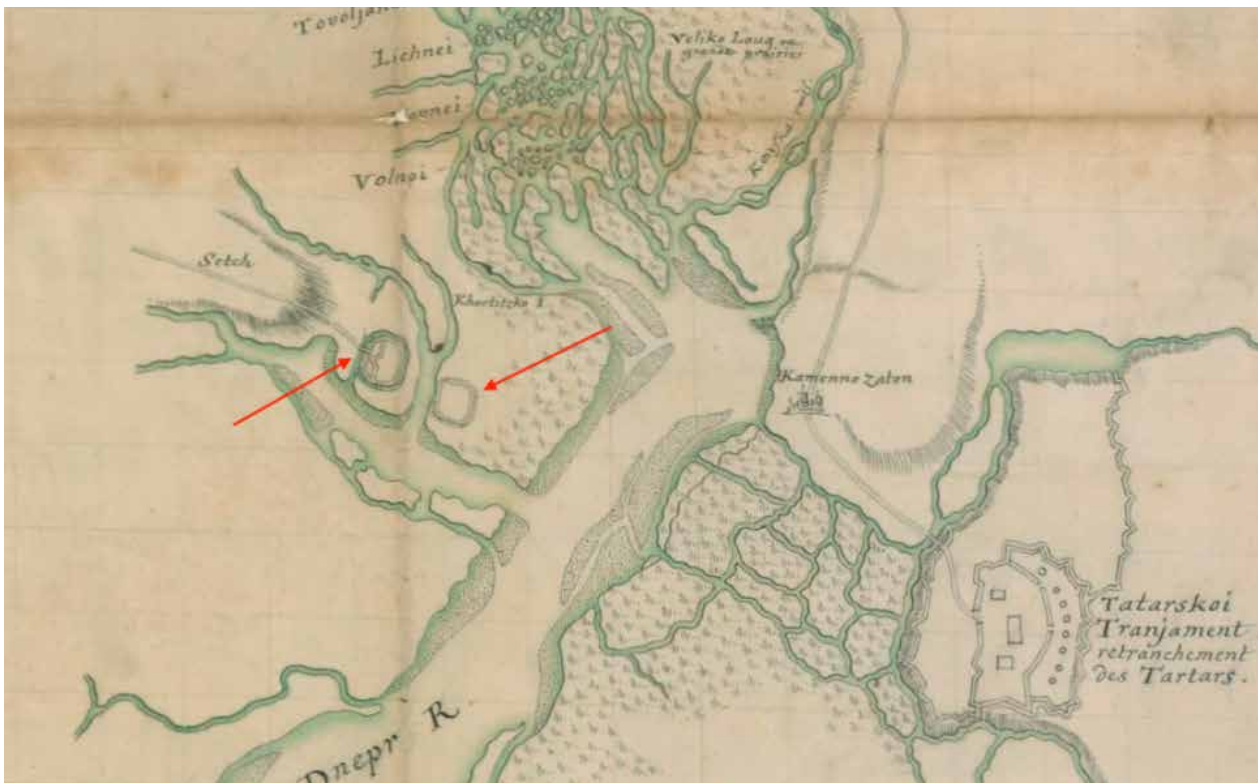

Рис. 6

гою від Малої Хортиці до правого берега, де також ймовірно існували козацькі споруди⁵⁵. На дні Старого Дніпра вище Малої Хортиці також виявлено турецький ярк XV–XVI ст. ймовірно з турецької галери, що брала участь в осаді острова 1557 р.⁵⁶

По-друге, сукупність речових джерел пов'язується з дослідженнями о. Велика Хортиця. Про перспективи цього напрямку, який продовжує формуватися, свідчать дослідження залишків валів та слідів згорілих дерев'яних укріплень, а також знахідок господарчого призначення поселення «Протовче» в південній частині острова, яке датується X–XIV ст. Його складали городище та передмістя, а загальна довжина з півдня на північ сягала 400 м і мінімум 200 м зі сходу на захід. Цей комплекс є підставою для припущень про існування поселення і в XV ст. як одного з форпостів воєнізованого населення степового порубіжжя⁵⁷.

⁵⁵ Нефедов В. В. Гидроархеологические памятники времен Д. Вишневецкого. *Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури*. Запоріжжя, 1997. С. 124–132.

⁵⁶ Шаповалов Г. І. Про місцезнаходження о. Малої Хортиці. *Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці*. Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 18–19 січня 1990 р.). Дніпропетровськ, 1990. С. 197.

⁵⁷ Шаповалов Г. І. Лільський В. І. Середньовічні майстерні передмістя поселення «Протовче» на острові «Хортиця»: підсумки дослідження. *Наукові студії: Збірник наукових праць*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. Винники–

Отже, дані наведених словесних, зображувальних та речових джерел цієї тематичної групи утворюють разом із думою «Розмова Дніпра з Дунаєм» єдиний інформаційний простір, що віддзеркалює військовий аспект феномену Хортицької Січі.

Другу ознаку Січі певним чином віддзеркалює фрагмент думи про те, як козаки «У стародавній Січі очертою сідали, Сrebro і злато турецьке на три часті паювали» – тобто проводили козацьку раду, в компетенції якої й був відкритий розподіл здобичі. В цьому фрагменті стародавня Січ на річці Хортиця постає центром козацького самоврядування, а козацтво як громада з внутрішньою організацією та своїм органом управління – радою. Підтвердженням цього можуть бути дані словесних джерел, які відображають розвиток козацької громади в першій половині – середині XVI ст.

1. Офіційні джерела. Позиціонування державної влади у відносинах із козацькою спільнотою, а також спадкоємність козацьких самоврядних традицій як ознаки січового устрою, певним чином відображають офіційні епістолярії часів Д. Вишневецкого.

Про сталість козацької спільноти щонайменше з 30-х рр. XVI ст. свідчить листування секретаря короля Сигізмунда II Августа із пруським герцогом Альбрехтом в 1549 р. У листах йдеться про

Жешів–Львів: Вид-во «Апріорі», 2015. Вип. 8. С. 346–374.

залучення більшості ветеранів О. Дашковича, а також про його «400 кращих козаків» до війська Д. Вишневецького⁵⁸. Співставлення цих відомостей із даними Й.-Х. Енгеля про обрання козаками О. Дашковича своїх офіцерів та спільний розподіл здобичі, тобто про інститут козацької ради, свідчить про те, що ці «кращі козаки» О. Дашковича були носіями традицій козацького врядування. Ці традиції успадкувало військо Д. Вишневецького.

У 1557 р. польський король Сигізмунд Август дякує йому у своїй грамоті за те, що «на такому потрібному місці замок збудував... де могла бути безпечна обережність до збирання шкідників лихих людей для убезпечення панств наших» та вимагає, щоб він «зачіпок робити чабанам й улусам цесаря Турецького шкодити козакам не допускав»⁵⁹. Документ чітко розділяє козаків та «шкідників лихих людей»: козаки воюють проти татар, ворогів короля, а такі собі «лихі люди» загрожують королівським володінням. Через мир з Османською імперією напади на татар треба припинити, що потребує від Вишневецького відповідних зусиль. Козацтво намагається використати в інтересах короля, адже воно постає вже не лише як організована спільнота, а набуває ознак суб'єкта політичних відносин.

2. Історіографічні джерела доповнюють наведені дані щодо процесу формування козацької спільноти. Про розмах цього процесу та участь в ньому представників місцевої влади свідчать дані польського історика XVII ст. Шимона Старовольського щодо діяльності О. Дашковича у книзі «Сарматські воїтелі» (Sarmatia bellatores, 1631):

«... Остафій заснував військову організацію, до якої увійшли усі козаки; тобто він наказав скликати легко озброєних людей, які найменш бояться смерті; які, як і більшість народу, були зібрані з кантонів, міст і сіл знаті Роксоланії, завжди маючи одного лідера зі свого середовища; ідучи за ним, вони борються з ворогом Польського королівства за наказом області або за бажанням здобичі; і влітку їх буває багато, іноді до сорока

тисяч, дотримуючись дисципліни стародавніх римлян» (переклад наш)⁶⁰.

Зв'язок цих відомостей із Хортицею впливає з наведеного твору Й.-Х. Енгеля (1796). Він вказує, що Хортиця була «місцем збору» козаків О. Дашковича, «щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу». Козаки цього ватажка, які за словами автора склалися з «українців, подолян, волинян та поляків», самі обирали своїх офіцерів та рівно розподіляли здобич, принесену з татарських походів⁶¹. Автор не застосовує термін «Січ», проте формулює принципові ознаки Січі, які, згідно цих даних існували щонайменше з 30-х рр. XVI ст. По-перше, це козацька рада – інструмент та механізм козацького самоврядування, про що свідчить обрання старшини та рівний розподіл здобичі. По-друге, об'єднання в козацькому середовищі вихідців з різних українських земель. Ці організаційні ознаки поєднувалися із військовими ознаками, якими були наявність певного центру (місця збору військових загонів) на Хортиці та його наближеність до річкових переправ.

Хортицька Січ в контексті козацької самоврядності постає у низці праць XVIII ст. Про стародавню Хортицьку Січ пишуть Ж.-Б. Шерер (1788)⁶², О. Рігельман (1785–1786) та Г. Міллер (~1760). О. Рігельман наводить дані про те, що Хортиця була четвертим з десяти місць перебування, або «зібрання» козаків, після якого була Томаківка. Загалом ці місця він іменує «Січ Запорозька»⁶³. Г. Міллер вказує на Хортицьку Січ та інші січі як на центри виокремленого січового товариства: «Вони зробили собі на Хортицькому острові укріплене місце, що їх мовою Січ зветься. Але це місце їх перебування іноді за обставинами перемінювалося. Рахують 8 таких місць, на яких Січ в різні часи перебувала. Вони населили на віддаленні від січі, між Дніпром і Бугом річками, села, в яких жили в шлюбі з їх сім'ями, коли в Січі одним неодруженим перебувати дозволялося»⁶⁴.

Самоврядність запорозького козацтва 30–50-х рр. XVI ст. як умова виникнення Січі є загальною ознакою, що можна бачити в творах, створених на різних ідеологічних позиціях. В. Б. Антонович визначив самоврядну козацьку спільноту терміном «Запорозька громада» і локалізував її виникнення

⁵⁸ Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 38: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 8 (a. 1548–1549) / ed. C. Lanckorońska. S. 137; Elementa ad fontium editiones: 76 vol. / Romae: Institutum Historicum Polonicum, 1976. Vol. 39: Documenta ex Archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia. P. 9 (a. 1550–1553) / ed. C. Lanckorońska. S. 149.

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санктпетербург: Типография Эдуарда Праца, 1865. Т. 2: 1599–1637. С. 148–149.

⁶⁰ Starovolski S. Sarmatiae bellatores. Coloniae Agrippinae, Anno M.DC.XXXI. P. 153–154.

⁶¹ Енгель Й.-Х. Вказ. твір. С. 85–86.

⁶² Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків – запорожців та козаків України, або Малоросії. Київ, 1994. С. 34.

⁶³ Рігельман А. Вказ. твір. С. 2.

⁶⁴ Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах... С. 2–3.

в 1530 р.⁶⁵ В. О. Голобуцький визнавав організацію козаків за порогами у 30–50-х роках, що за його ж висновками означало утворення Запорозької Січі⁶⁶.

3. Оповідні джерела. Події та процеси формування козацької спільноти певним чином фіксують «Записки про Московію» (1549), які залишив посол австрійського імператора С. Герберштейн внаслідок подорожей до цієї країни 1517 та 1526 років. Автор вказує на черкасів, тобто козаків, які живуть по Дніпру, та їх очільника: «Черкаси (*Circassi*), що живуть по Борисфену, – руські і відмінні від тих, про яких вище я сказав, що вони живуть у горах у Понта. У наш час над ними керував Євстахій Дашкович [який, як я згадував, ходив до Московії разом із царем Мухаммед-Гіреєм], чоловік дуже досвідчений у військовій справі та виняткової хитрості...»⁶⁷. Отже, ми бачимо певну спільноту з правилами внутрішнього життя, адже вона розташована у чітко визначеному місці проживання та має свого лідера, який збирає, згідно наведених інших відомостей, козаків на Хортиці.

Віддзеркаленням еволюції цієї спільноти впродовж двохсот років є дані С. І. Мишецького. Його твір написано у дусі «сучасної історії» з ознаками мемуаристики внаслідок перебування на Січі у 30-х рр. XVIII ст. Автор зображує устрій козацького товариства та козацької ради як усталеного січового управлінського механізму. В нього включено і Хортицю: наведено перекази козаків, про «острів Хортицю, на котрому здавна бувала Запорозька Січ», та існували укріплення часів гетьмана Сагайдачного. В переліку місць перебування козаків на Запорожжі, «де вони свої головні житла, або як вони їх звали січі, мали» Хортиця на першому місці⁶⁸. Варто відзначити вагу твору С. І. Мишецького як історичного джерела: він створювався не для публікації, а скоріше був службовим твором, зразком офіційної звітної документації за підсумками перебування в козацькому січовому середовищі. Це зумовлює його об'єктивність та наукову цінність.

⁶⁵ История малорусского козачества : лекции проф. ун-та св. Владимира В. Б. Антоновича. Київ : Літогр. Корчак-Новіцького, 1882. С. 24.

⁶⁶ Голобуцький В. А. Запорожское казачество. Киев: Государственное издание политической литературы УССР, 1957. С. 67; Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К.: Вища школа, 1994. С. 125.

⁶⁷ Герберштейн С. Записки о Московии / под ред. В. Л. Янина; пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступ. статья А. Л. Хорошкевич. М.: Изд-во МГУ, 1988. С. 185.

⁶⁸ Мышецкий С. И. Указ. соч. С. 9–10, 31, 34–43.

Таким чином досліджувана дума по-своєму висвітлює самоврядний аспект Січі, згадуючи про козацьку раду на Хортиці, що підтверджує загальна джерельна картина розвитку самоврядності козацтва.

Наведені дані доводять закономірність появи думи «Розмова Дніпра з Дунаєм». Фольклорні відомості про військове та адміністративне життя стародавньої Січі на Хортиці знаходять підтвердження у низці джерел різних типів, що свідчить про автентичність цього джерела. Вони синтезуються в єдиний комплекс, у якому дума посідає місце виду героїчного епосу усного роду словесного типу джерел.

Сукупні дані комплексу свідчать на користь існування Хортицької Січі вже в ранній, боярсько-шляхетський період козацтва. Варто відмітити певну штучність терміну «прототип Січі»: навіть на семантичному рівні межа між ним та терміном «перша Січ» нечітка. Натомість є всі підстави казати саме про особливості першої Січі боярсько-шляхетського періоду.

По-перше, щонайменше з 30-х рр. о. Хортиця та з 50-х рр. XVI ст. о. Мала Хортиця були місцями збору козаків та схожих з ними інших воєнізованих прошарків для захисту переправ як асиметричної відповіді натиску чисельного супротивника. Відтоді функція місця збору військових загонів стає важливою ознакою січі як військового центру нового типу: його завдання полягає вже не в охороні окремих угодів, а в захисті всієї території, якій загрожував напад.

По-друге, самоврядність козацтва розвивалася в цей час у співіснуванні з офіційним правом, носіями якого виступали місцеві старости як організатори козацтва. Це засвідчують дані про самоврядність у війську О. Дашковича та перехід його ветеранів до Д. Вишневецького. Це може свідчити про витоки кошової організації, що формувалася одночасно з консолідацією козацької спільноти.

Такі результати в цілому співпадають з визначенням Хортицької Січі як засобу колонізації дико-го поля та протистояння агресії з півдня. Локалізація першої Січі на Хортиці відображає південний напрямок протистояння, який визначав тодішній характер, специфіку та пріоритети запорозького козацтва. Також вони певним чином доповнюють еволюційний підхід, що розглядає появу Січі на о. Томаківка внаслідок виникнення її зародків на Хортиці та інших островах в 50–70-х рр. XVI ст. Водночас отримані результати суперечать позиціонуванню Запорозької Січі як виключно протестного

явища, пов'язаного з початком боротьби козацтва за власні права.

Формування комплексу джерел триває. Певним обмеженням для дослідників виступає відсутність в письмових джерелах XVI – першої половини XVII ст. прямих посилань на «Хортицьку Січ». Але відсутність назв ранніх січей не впливає на сутність цих осередків, які репрезентують багатогранний динамічний січовий феномен у різні періоди його еволюції. Подальші дослідження

мають стосуватися джерельної бази, зокрема тієї, якою користувались картографи ранньомодерної доби фіксуючи район Хортиці та Нижнє Подніпров'я. Також потрібна конкретизація певних відомостей, адже джерела не завжди чітко розділяють острови Хортицю та Малу Хортицю як місце козацького центру. Це актуалізує питання археологічної локалізації «стародавньої Січі». Поки територія Хортиці археологічно досліджена менш ніж на 2%.

References

- Antonovich, V. B. (1882). *Istoria malorusskoho kozachestva : lektzii prof. un-ta sv. Vladimira V. B. Antonovicha*. Litohr. Korchak-Novitskoho. Kyiv. [in Russian].
- Bantyish-Kamenskiy D. N. (1822). *Istoriya Maloy Rossii: v 4 ch. Ch. 2: So vremen prisoedineniya onoy k Rossiyskomu gosudarstvu pri tsare Aleksee Mihayloviche s kratkim obozreniem pervobyitnogo sostoyaniya sego kraya*. Moskva. [in Russian].
- Boplan, G. L. (1832). *Opisanie Ukrainy. Sochinenie Boplana*. Sanktpeterburh. [in Russian].
- Dobrovolskiy, A. (1929). *Zvit za arkhеolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927. (Okolytsi s. Kichkasu Zaporizkoi okruhy). Zbirnyk Dnipropetrovskoho kraievoho istorychno-arkheolohichnoho muzeiu*. 1929. T. 1. S. 104–105.
- Drahomanov, M. (1895). *Novi varianty kobzarskykh spiviv. Zhytie i slovo*. Lviv. T. III. S. 265–273. [in Ukrainian].
- Enhel Y.-Kh. (2014). *Istoriia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv / za zah. red. V. V. Kravchenka; uporiad. T. O. Chuhuia*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Evarnitski, D. I. (1892). *Istoriia zaporozhskikh kazakov: v 3-kh. t. T. 1. S-Peterburh*. [in Russian].
- Evarnitski, D. I. (1895). *Istoriia zaporozhskikh kazakov: v 3-kh. t. T. 2. S-Peterburh*. [in Russian].
- Herbershtein, S. (1988). *Zapiski o Moskovii M.* [in Russian].
- Holobutskii, V. A. (1957). *Zaporozhskoe kazachestvo*. Kyiv. [in Russian].
- Holobutskii, V. O. (1994). *Zaporozke kozatstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Hurbyk, A. O. (1999). *Vynykennia Zaporozkoi Sichi (khronolohichni ta terytorialnyi aspekty problemy). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1999. № 6. S. 3–17. [in Ukrainian].
- Hvanini O. (2007). *Khronika evropeyskoi Sarmatii Kyiv*. [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1920). *Ukrainski narodni dumy*. Lviv. [in Ukrainian].
- Kovbasa, V. (2011). *Dmytro Vyshnevetskyi ta Tomakivska Sich, abo Yak kniaz Dmytro Vyshnevetskyi stav suchasnykom Tomakivskoi Sichi (istoriografichni sposterezhennia). Hlukhivski naukovy chytannia: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 15–17 lyst. 2011. Hlukhiv*. [in Ukrainian].
- Kozlovskii, A. (1998). *Rezultaty doslidzhen ostannikh rokov na ostrovi Baida. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. statei. 1998. Vyp. 7. S. 106–112*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kraliuk, P. M. (2016). *Obraz kozatstva v poemi Symona Pekalida «Pro Ostrozku viinu...» Naukovy zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seria: «Filosofiiia». 2016. Vyp. 19. S. 85–90. Ostroh*. [in Ukrainian].
- Kuzyk, T. L. (2012). *Sich, yak termin. Entsyklopediia istorii Ukrainy. V 10 t. T. 9*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lassota, E. (1873). *Putevyie zapiski Eriha Lassoty, otpravlennyim rimskim imperatorom Rudolfom II k zaporozhtsam v 1594 g.* SPb. [in Russian].
- Lepiavko, S. A. (1996). *Kozatski viiny kintsia XVI st. v Ukraini*. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Mashkevich, B. (1896). *Dnevnik Boguslava Mashkevicha (1643–1649). Memuary, otnosyashiesya k istorii Yuzhnoy Rusi. Vyp. II: pervaya polovina XVII st.* Kiev. [in Russian].
- Miller, G. F. (1847). *Istoricheskie sochineniya o Malorossii i malorossiyanah G. F. Millera, byivshego istoriografa rossiyskogo, opisaniya na russkom i nemetskom yazykakh i hranyashiesya v Moskovskom glavnom arhive Ministerstva inostrannykh del*. Moskva. [in Russian].
- Myshetskiy S. I. (1851). *Istoriya o kazakah zaporozhskikh*. Odessa. [in Russian].
- Mytsyk Yu. (2001). *Kordony i zemli viiska Zaporizkoho (XV – seredyna XVII st.)*. Mahisterium. 2001. Vyp. 7. S. 4–7. Kyiv [in Ukrainian].
- Nefedov, V. V. (1997). *Hidroarkheolohicheskie pamiatniki vremen D. Vishnevetskoho. Zaporozke kozatstvo v pamiatkakh istorii ta kultury*. S. 124–132. Zaporizhzhia. [in Russian].

- Nimchuk, V. (1999). Pokhodzhennia ta istoriia nazvy «Sich». Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
- Pavlovich, V. (1862). Materialy dlia heohrafii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami heneralnogo shtaba. Ekaterinoslavskaia gubernia. Sankt-Peterburh. [in Russian].
- Plisetskii, M. M. (1958). Duma pro pokhid zaporozhtsiv na Kavkaz (Do problemy zviazkiv ukrainskoho folkloru z tvorchistiu donskoho kozatstva). *Naukovi zapisky. Uzhhorodskii derzhavnyi universitet*. 1958. T. XXXIII : Ukrainska i rosiiska literatura. S. 61–100. Uzhgorod. [in Ukrainian].
- Pustovalov, S. Zh. (1998). Mnohosloinoe horodyshche na o. Malaia Khortytsa (Baida). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho universytetu*. 1998. № 4. S. 162–188. Zaporizhzhia. [in Russian].
- Pustovalov, S. Zh. (1998). Zahalnyi ohliad ta perspektyvy rozkopok na o. Baida (Mala Khortytsia). *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. statei*. 1998. Vyp. 7. S. 112–115. Kyiv. [in Ukrainian].
- Rigelman, A. (1847). Letopisnoe povestvovanie o Maloy Rossii. Moskva. [in Russian].
- Sarychev V. D. (2022). Khortytska Sich: do pytannia dzhherel. Materialy Kh naukovykh-praktychnii konferentsii «Zaporozke kozatstvo v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi», 15–19.12.2022, m. Zaporizhzhia. *Insula*. 2022. № 4. [in Ukrainian].
- Shapovalov, H. I. (1990). Pro mistseznakhodzhennia o. Maloi Khortytsi. *Problemy istorii zaporozkoho kozatstva v suchasni istorychnii nauki ta muzeinii praktytsi*. Materialy pershoi respublikanskoj naukovykh-praktychnoi konferentsii (Zaporizhzhia, 18–19 sichnia 1990 r.). S. 194–197. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
- Shapovalov, H. I. Ilinskii, V. I. (2015). Serednovichni maisterni peredmistia poselennia «Protovche» na ostrovi Khortytsia: pidsumky doslidzhennia. *Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky, Institut arkheolohii Zheshivskoho universytetu*. Vyp. 8. Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo–Dniprovskomu rehioni. S. 346–374. Vynnyky – Zheshiv – Lviv. [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. O. (1991). Kozatstvo v klasovo-stanovii strukturi ukrainskoho suspilstva (druga polovyna XV – seredyna XVII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1991. № 11. S. 43–52. [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. O. (2000). Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnogo stanu. *Druha polovyna XV – seredyna XVII st. Kyiv*. [in Ukrainian].
- Sherer, Zh.-B. (1994). *Litopys Malorosii abo istoriia kozakiv – zaporozhtsiv ta kozakiv Ukrainy, abo Malorosii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Slovnyk staroukrainskoi movy. XIV – XV st.: v 2-kh t. (1978) / holov. red. kol. L. L. Humetska. Kyiv. T. 2: N – Ya. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Storozhenko I. S. (2014). Skilky zh bulo Zaporozkykh sichei za vsiu istoriiu ukrainskoho kozatstva? *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. Seria «Istoriia ta arkheolohiia». Vypusk 22. S. 26–31. [in Ukrainian].
- Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250 000 (2005) / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv – Irpin. [in Ukrainian].
- Vyrskyyi, D. (2009). *Ukrainske Podniprovie v S. Sarnytskoho «Opysi davnoi ta novoi Polshchi» (1585)*. Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. 2009. № 11. S. 11–35. Kyiv. [in Ukrainian].
- Vyrskyyi, D. (2009). Korolivske nadannia na Khortytsiu kniaziiu Yaremi Vyshnevetskomu 1648 r. *Ukrainskyi arkheohrafichniy shchorichnyk*. 2009. Vyp. 13/14. S. 467–474.
- Zhytetskii, P. (1893). *Mysli o narodnykh malorusskikh dumakh*. Kyiv. [in Russian].
- Yakovenko N. (1997). *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
- Yavornytskii D. (2008). *Tvory: v 20 t. T. 3, kn. 1: Dzhherela po istorii zaporozkykh kozakiv*. Kynv – Zaporizhzhia [in Ukrainian].